
Les ceràmiques de vernís negre al jaciment arqueològic de Son Ferrer (Calvià, Mallorca) i el seu context balear

Empúries 57
Pàg. 9-24
ISSN: 32-22345-2018

The black-glazed tableware from Son Ferrer
(Calvià, Mallorca) and its Balearic
contextualization)

Jordi Hernández-Gasch

Resum

El present treball recull els vernissos negres localitzats en els contextos de culte del turri-forme esglaonat de Son Ferrer, a Mallorca, tant de les produccions de Campaniana A com del repertori formal de la Campaniana B, etrusca i calena. Les troballes s'han comparat amb altres jaciments mallorquins i menorquins, que han fornit dades sovint encara inèdites. El conjunt denota un darrer ús a la necròpolis de peces prèviament emprades en altres àmbits socials. El seu ús funerari es pot atribuir a rituals de comensalitat.

Paraules clau

Vernís negre, Campaniana A, Campaniana B, ritual funerari, època balear, Illes Balears

Abstract

This paper presents the black-glazed tableware assemblage from the Son Ferrer turriform cult contexts, in Mallorca, mainly Campanian A and B (Etruscan and Calene) wares. Finds are compared to some others in Mallorcan and Minorcan sites, which have yielded data, in some cases, unpublished so far. This assemblage responds to a latest employment, in the cemetery, of vessels previously used in a different social context. The funerary use can be linked to comensality rituals.

Keywords

Black-glazed tableware, Campanian A, Campanian B, funerary ritual, Balearic period, Balearic Islands

1. Aquest treball s'ha realitzat dins del marc del projecte del Ministerio de Economía y Competitividad *Del oppidum a la ciuitas (III). La transformación de la ciuitas y la transición hacia nuevos modelos de estructuración territorial* (HAR-2013-400778-P).

La gènesi del treball

El present treball s'afegeix a la ja llarga llista d'estudis parcials generats en el si del projecte de recerca del turriforme esglaonat de Son Ferrer, alguns dels quals encara inèdits.¹ Els aspectes tractats són molt diversos, des de les restes antropològiques (Alesán 2007; Alesán, Malgosa 2005), arqueofaunístiques (Estrada *et al.* 2007) i botàniques (Picornell 2012; Picornell *et al.* 2012 i e.p.) a la cultura material moble. Pel que fa a aquesta darrera, s'han estudiat les produccions amfòriques (Quintana 2012; 2015), les ceràmiques a mà (Albero 2011; García Rosselló 2010), les ceràmiques comunes i algunes produccions de vaixel·la fina (Hernández-Gasch, 2016 i 2017), les ceràmiques de parets fines (López Mullor 2007), les ceràmiques tardoantigues (Riera 2009 i 2016) i la distribució microespacial del material ceràmic (Calvo *et al.* 2015) i la seva interpretació cultural (Calvo *et al.* 2014a). A més, s'han desenvolupat treballs sobre el ritual (Garcias, Gloaguen 2003) i d'altres en relació a l'arqueologia del paisatge (Calvo *et al.* 2005; Galmés 2016), la cronologia del jaciment (Calvo *et al.* 2014b; García *et al.* 2015) i de caire general (Calvo *et al.* 2006).

Els vernissos negres presentats aquí recullen les ceràmiques campanianes del tipus A, B localitzades en el jaciment.

El jaciment de Son Ferrer

El jaciment es troba a la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca), en una parcel·la de la urbanització de Son Ferrer, situat en una duna fòssil de pedra sorrenca elevada 25 m s.n.m. Les excavacions del jaciment van ser escomeses per la Universitat de les Illes Balears, entre els anys 2000 i 2006, deixant al descobert un complex conjunt arqueològic en ús des de l'edat del bronze a l'Antiguitat tardana, seqüenciat en quatre fases (García *et al.* 2015).

La primera fase correspon a un hipogeu d'enterrament excavat a la roca, situat just davall del monument esglaonat que s'erigirà a l'indret uns segles més tard. Pels materials arqueològics més antics recuperats al jaciment se situaria entre c. 1800-1450 cal a.n.e. (García *et al.* 2015). L'hipogeu forma part d'una àrea funerària que conserva dues coves artificials d'enterrament més, localitzades en una àrea circumdant de 70 m, conegudes com a coves de Can Vairet (Calvo *et al.* 2006: 61-62).

La segona fase correspon a un primer monument esglaonat, la construcció del qual se situa per les datacions radiocarbòniques efectuades, calibrades a dues sig-

1. L'estudi va ser encomanat pel Dr. M. Calvo i Dr. J. García, codirectors del projecte de recerca del turriforme de Son Ferrer, a qui volem agrair la confiança feta i les facilitats prestades per a la realització del treball, així com les informacions rebudes. Els materials van ser revisats, tant a nivell d'inventari, com de dibuix de les peces, en el laboratori d'arqueologia del Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts de la Universitat de les Illes Balears durant l'any 2011.

Fig. 1. Plànol de situació. En el requadre s'observa la península de Santa Ponça, on el punt representa el jaciment del turriforme de Son Ferrer.

mes, entre c. 1114 i 836 cal. a.n.e. (García *et al.* 2015), resultats que combinats es poden restringir entre 1002 i 910 cal. a.n.e. (Gelabert *et al.* e.p.).

La tercera fase ve identificada per la reforma d'aquest monument en època talaiòtica, que *de facto* implica la construcció d'un nou complex arquitectònic. Els resultats radiocarbònics, un cop calibrats, han presentat unes forquilles molts àmplies, en caure quatre de les quals en l'anomenat *plateau* de Hallstatt (Calvo *et al.* 2015). Una data propera al 750 cal. a.n.e. sembla versemblant (Gelabert *et al.* e.p.). En aquest moment es construeix l'estructura massissa de perfil esglaonat que ha pervingut. Es distingeixen cinc murs concèntrics als sectors nord, est i sud, mentre que al sector oest, es redueixen a dos. L'inferior és de planta oval i mesura en creu 20 per 17 m, els dos següents presenten una planta irregular, mentre que els dos superiors són de planta clarament rectangular. Des del centre de l'estructura fins a la duna fòssil el monument arriba als 3,6 m d'altura, mentre que des de l'extrem del circuit inferior de l'estructura, el monument s'enfila als 4 m². En el sector sud-oest del monument s'identificaren uns blocs en disposició horitzontal i escalonats, interpretats com a una rampa que condueix a la part central de l'edifici (Calvo *et al.* 2005: 490).

Finalment, la quarta fase del jaciment és caracteritzada per l'ús funerari de la cova artificial del Naviforme situada sota el monument esglaonat, la qual va ser emprada novament per a practicar-hi inhumacions col·lectives, així com per de l'ús del seu corredor d'accés per efectuar-hi l'enterrament en urnes de pedra i ceràmica d'individus d'edat infantil i per abocar-hi els subproductes de l'activitat vinculada al ritual funerari. L'espai interior i el corredor han rebut la denominació d'àmbit funerari 1. Les primeres inhumacions a l'hipogeu reutilitzat semblen poder datar-se entre 444 i 399 cal. a.n.e. (García *et al.* 2015), mentre que les darreres efectuades en urna en el corredor que obliteren l'entrada vers el 75 a.n.e. (Garcias, Gloaguen 2003). L'activitat ritual en el corredor però s'allarga fins el 50 n.e. (García *et al.* 2015).

2. Comunicació personal de M. Calvo.

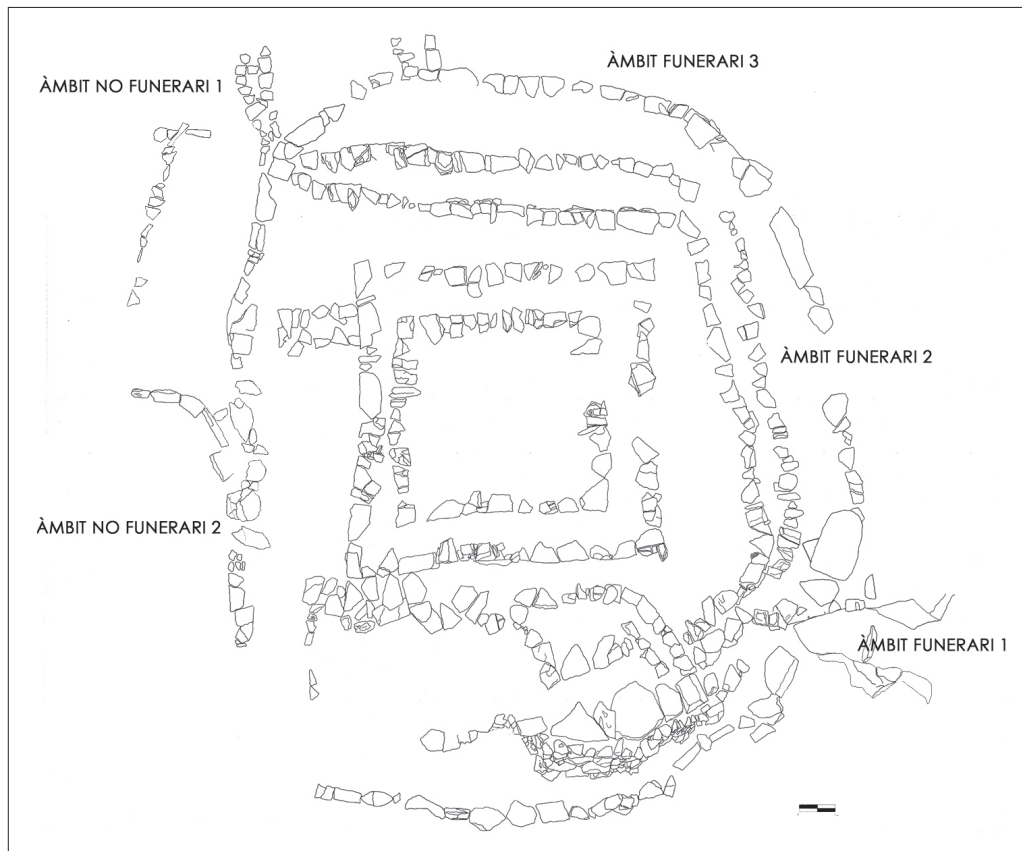

Fig. 2. Àmbits funeraris i no funeraris del turri-forme de Son Ferrer (planimetria facilitada pels directors del projecte).

Amb posterioritat es detecta l'ús d'un espai a la base dels esglaons del turri-forme per la banda est i al nord del corredor d'entrada a l'hipogeu, el qual es va utilitzar també per practicar-hi enterraments infantils en urna de pedra i, en aquest cas també, en àmfora (àmbit funerari 2) entre el ca. 50 i 200 a.n.e. (Garcias, Gloaguen 2003; García *et al.* 2015).

Un altre espai funerari utilitzat també en aquest moment (àmbit funerari 3), però, pel que sembla, amb un inici anterior (400 a.n.e.–150 n.e.), es troba adjacent pel nord a l'àmbit funerari 2, tant a la part ocupada per l'esglaó basal com a l'espai que se li adossa (García *et al.* 2015). S'hi realitzà només un enterrament infantil en una àmfora punicoebusitana del Tipus 8.1.3.3. (Quintana 2012 i 2015).

A més es localitzen d'altres zones del jaciment que no foren emprades per efectuar-hi enterraments sinó que s'identifiquen amb altres usos. Així, l'àmbit no funerari 2 es delimita com un àmbit vagament delimitat per una estructura mural a l'oest de l'esglaó basal del monument. Presenta un conjunt material de s. II a.n.e. L'àmbit no funerari 1, en

canvi, se situa al nord de l'anterior i conserva més restes murals, que delimiten un recinte rectangular. S'interpreta com a abocador en ús entre 250 i 25 a.n.e., segons les restes amfòriques i dues datacions radiocarbòniques (García *et al.* 2015).

Els materials del jaciment també denoten certa freqüentació del lloc fins època tardoantiga, entre ca. 530 i 625 a.n.e. (Riera 2009).

Els materials

Generalitats

La ceràmica de vernís negre del jaciment de Son Ferrer ha aparegut notòriament fragmentada, com la resta de material de tipus ceràmic. El remuntatge de peces, molt intensiu, ha permès restituir parts notables d'alguns individus, si bé, només un de sencer. Els fragments recollits durant l'excavació són de vegades molt petits, la qual cosa sens dubte augmenta el Número Mínim d'Individus (NMI)³, atesa la impossibilitat d'assegurar si dos fragments, usualment de vora, pertanyen o no a una mateixa peça. Així, entre les produccions de Campaniana A, dels 320 fragments, 62 pertanyen a vores que no casen entre si. Eliminant aquells més petits i també aquells que semblen pertànyer a una mateixa peça tant per morfologia, com per pasta, vernís o marques de torn, la xifra es redueix a 27, que per NTI ateny els 29 individus en aquesta producció. L'índex de fragmentació resultant és de 0,09 o el que és el mateix d'11 fragments per peça, xifres encara inferiors a les testimoniades per a les altres produccions identificades. Així, en el cas de la Campaniana B Calena existeixen 61 fragments, dels quals només tres són vores, la qual cosa resulta en un índex de 0,05 o 20,3 fragments per individu. Encara més restrictius són els resultats per a la Campaniana B etrusca, com sigui que dels 45 fragments, només dos corresponen a vores, de manera que l'índex de fragmentació és de 0,04 o 22,5 fragments per peça. La comparança entre aquests tres índexs de fragmentació suggereix la possibilitat que el NMI de la Campaniana A encara estigui sobrevalorat prop del 100%.

Cal esmentar que els materials van ser siglats amb el seu número d'inventari, però que, en unir en certs casos amb d'altres fragments, se'ls va atribuir també un número de peça (n.p.), que és el que s'empra en el present treball.

Els contextos arqueològics de procedència del material estudiat

Els vernissos negres recuperats en el jaciment de Son Ferrer corresponen a les unitats estratigràfiques 9, 13, 36, 44, 56, 62 i 101⁴. Mercès a la informació estratigrà-

3. La quantificació s'ha realitzat per número mínim d'individus (NMI) i número de restes (NR), segons proposta de M. Py i A. M. Adroher (1991) i D. Asensio i J. Sanmartí (1998). S'ha tingut en compte també el Número tipològic d'individus (NTI) pel cas de tipus representades exclusivament per una altra forma diferent de la majoritària que determina el NMI.

4. Alguns espècimens s'han remuntat amb fragments trobats a diverses unitats estratigràfiques (UE 7, 13 i 62 i 9 i 62), essent la UE 7 el nivell superficial.

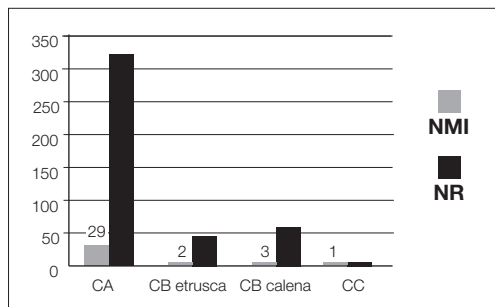

Fig. 3. Gràfica que mostra per NMI i NR les principals produccions de vernís negre localitzades en el jaciment de Son Ferrer.

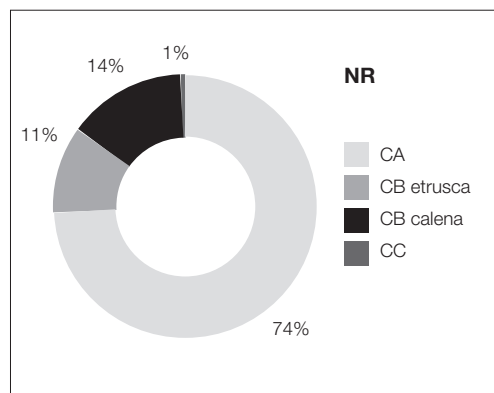
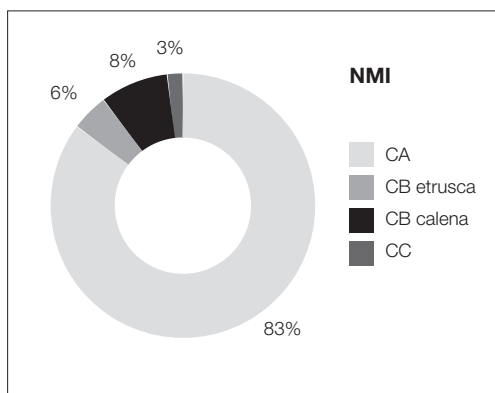

Fig. 4. Percentatges dels diverses classes de vernís negre del jaciment de Son Ferrer, per NMI (esquerra) i per NR (dreta).

fica proporcionada per la direcció dels treballs arqueològics i a la que ha estat publicada amb posterioritat al nostre estudi de l'any 2011, hem pogut contextualitzar els materials i, d'aquesta manera, comprendre'n millor la seva posició primària o secundària, com a part de conjunts materials ben estructurats o, al contrari, desarticulats en diverses èpoques.

La **UE 9** identifica l'estrat de l'interior de l'hipogeu (àmbit funerari 1), notablement remogut pel propi ús de l'espai, com sigui que només tres individus, els darrers a enterrar-s'hi, estaven en posició primària (García *et al.* 2015). Un d'ells es va situar de manera transversal a l'entrada, impedit l'accés a l'interior, que quedà segellat. L'activitat funerària passà aleshores al corredor d'accés, el qual va ser subdividit en dos espais per la col·locació d'un gran llosa (UE 92), toscament empedrats (UE 62 i 101).

L'espai més proper a l'entrada de la cova (zona 2) acollia la **UE 101**, estrat que contenia les inhumacions perinatals en urnes de pedra i ceràmica (García *et al.* 2015).⁵ L'espai més allunyat a l'accés (zona 1), contenia la **UE 62**. El nivell va proporcionar una

5. Cal notar per evitar confusions ulteriors que a l'article de Garcias i Gloaguen (2003: 272-273) l'estrat situat al corredor d'accés que obliterava la cova i que contenia les urnes d'inhumació infantils es denominà UE 9, en comptes d'UE 101.

quantitat notable de material ceràmic, el qual presenta un índex de fragmentació altíssim. Ha estat interpretat com a un dipòsit subproducte de les activitats rituals realitzades en el turriforme (García *et al.* 2015).

La **UE 13** és un dels nivells que cobreix la UE 62. Forma part d'aquesta concentració gran de materials ceràmics, els quals s'associen a possibles àgapes funeraris (Quintana 2015: 5), documentats també en d'altres necròpolis (Hernández-Gasch, Ramis 2010: 80).

La **UE 36** es localitza en un altre espai funerari (àmbit funerari 3). Va ser utilitzat també en aquest moment, però, pel que sembla, amb un inici anterior (400 a.n.e.–150 n.e.) (García *et al.* 2015). Tanmateix, Quintana (2015: 6) esmenta que els fragments d'àmfora punicoebusitana del T-8.1.1.1., que datarien el moment més antic, estan notablement rodats i aventura, per tant, la seva presència erràtica, continguts en un sediment redipositat. S'hi realitzà només un enterrament infantil en una àmfora punicoebusitana del tipus 8.1.3.3. (Quintana 2015: 7).

La **UE 56** pertany a l'àmbit no funerari 1 i s'interpreta com un nivell que amortitza l'espai. Conté materials entre el 250 a.n.e. i el 75 n.e. (García *et al.* 2015).

Finalment, la **UE 44** es localitza a l'àmbit no funerari 2. El conjunt material ha estat fixat en el s. II a.n.e. (García *et al.* 2015; Quintana 2015: 7).

Els vernissos negres i els conjunts ceràmics dels contextos d'aparició

L'àmbit funerari 1

Els vernissos negres de la **UE 9** corresponen a sengles exemplars d'un plat del tipus Lamb. 36 (n.p. 53: Ø 240 mm, el qual conserva gran part de la vora i presenta forat de reparació), ja recollit a l'esmentada publicació (Garcias, Gloaguen 2003: 278), i d'una plata Lamb. 55/F 2234b (n.p. 1526: Ø 220 mm) de la producció mitjana de la classe A de la ceràmica Campaniana. Se'ls pot atribuir una cronologia que, amb caràcter general, s'estén entre 180-100 a.n.e. (Morel 1980). En tot cas, mentre el primer tipus té una producció antiga, que apareix als derelictes del Grand Congloué I i del Llatzaret (Pons, Salvà 2015: 340), el segon sembla que tingué una incidència major en els dos quarts centrals de la centúria, deixant-se pràcticament de produir a les darreries del s. II a.n.e., possiblement substituïda pel plat Lamb. 5 (Vivar 2005: 36).

A més de Campanianes de la classe A, aquests contextos arqueològics han proporcionat un conjunt de materials ceràmics, estudiats per altres autors.

Pel que fa a la UE 9,⁶ López Mullor (2007) dóna per bona l'atribució d'un gobelet de parets fines a la forma Mayet II, datada del 120-75 a.n.e. o entre el 175 i el 50 a.n.e. (López Mullor 1989: 99-103), referència publicada per Garcias i Gloaguen (2003: 278). En canvi corregeix la classificació de la forma 12.3a per una nova proposta que de-

6. En el seu estudi, López Mullor esmenta, com ho feren abans Garcias i Gloaguen (2003), que la UE 9 pertany al corredor i pou d'entrada a la cova, de la mateixa manera que les UE 10 i 62. Tanmateix, aquest context ha quedat finalment establert com a UE 101 (García *et al.* 2015).

nomina forma 12 Ba i que data dels principats d'August i Tiberi. Existeix un altre exemplar de la forma 3 D, de cronologia similar o, en tot cas, fins a època Clàudia. En relació a les àmfores de la UE 9, Quintana (2015: 5) identifica fins a vuit exemplars d'àmfora ebusitana T-8.1.1.1., la qual cosa assenyala un conjunt important de materials de s. IV a.n.e., si bé considera una fase més recent que aplegaria fragments de T-8.3.1. i d'àmfora grecoitàlica del tipus Will b o encara molt més recent, amb fragments de PE 25 i PE41, entre els materials punicoebusitans, de Dressel 2/4, d'origen incert, i d'àmfora bètica i tarraconense.

El fet que la UE 9 sigui un estrat que va sofrir contínues remocions en la seva formació explica en part l'heterogeneïtat cronològica dels diversos materials d'aquesta unitat estratigràfica.

De la **UE 101**, no existeixen fragments de parets fines, mentre que les àmfores rastrejades són d'origen italià o magnogrec-siciliota i cartaginès⁷. Quant als vernissos negres només, s'hi troben fragments (n.p. 54: Ø 290 mm) de plata Lamb. 55/F 2234c de Campaniana A de la producció mitjana, la datació de la qual, com s'ha esmentat, és de 180-125/100 a.n.e.

La **UE 9/62** sembla correspondre a un nivell localitzat quan encara la llosa de partició no aflorava del tot, i, per tant, quan no dividia plenament els dos àmbits.

S'hi localitzen fragments informes de Campaniana A i de Campaniana B etrusca, situables en els primers tres quarts del s. II a.n.e.

De la **UE 62**, López Mullor (2007) identifica les formes 3 B, 3 C i 14, que es daten de mitjan s. I a.n.e. al període tiberià, així com exemplars de les formes 3 i 3 a⁸ de cronologia similar (López Mullor 2008: 345). Per la seva banda, Quintana⁹ documenta exemplars no diagnòstics d'àmfora ebusitana de la sèrie 1, d'àmfora tarraconense i d'àmfora itàlica.

Els vernissos negres de la **UE 62** són, amb diferència, el conjunt material més ampli conservat (NR= 196, NMI= 19) respecte del total trobat al jaciment.

Entre els elements més antics s'hi comptabilitzen diversos fragments del tipus B etrusc. Són peces de molta qualitat i de producció antiga dins d'aquest tipus, la datació de les quals s'ha d'establir entre el 200 i el 130/120 a.n.e. Només hi ha representant un tipus, el plat Lamb. 6. Existeix un mínim de dos individus (n.p. 1011 bis i 1475, d'una banda, i n.p. 1011, 1486, 1485/1487: Ø 210 mm, per l'altra) si atenem a la similitud dels fragments conservats, tot i que cal esmentar que aquests cinc grups no uneixen entre si. Els n.p. 1486 i 1485/1487 tenen sengles forats de reparació. Aquestes produccions de l'àrea etrusca són minoritàries en els contextos arqueològics de la mediterrània central i occidental (Aquilué *et al.* 2000: 404; Principal 2005: 49) i també en els contextos coneguts de les Illes Balears. Així, entre el vernís negre procedent del poblat de Trepucó només un

7. Comunicació personal de C. Quintana.

8. Se'n produeixen a Eivissa de la mateixa manera que les formes 3A i 3Aa, aquesta darrera, pel que sembla exclusivament ebusitana (López Mullor 2008: 345).

9. Comunicació personal.

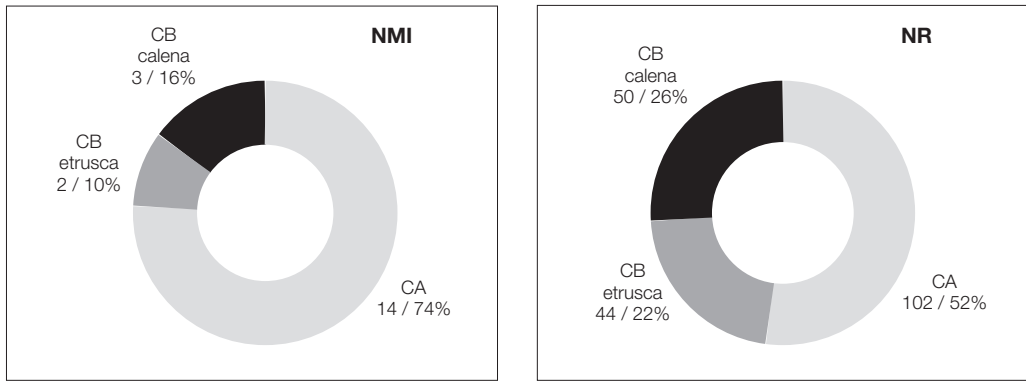

Fig. 5. Ceràmiques Campanianes de la UE 62, per NMI (esquerra) i per NR (dreta).

2% correspon a aquesta àrea de producció, un exemplar correspon a un plat Lamb. 6, mentre que l'altre és un píxide Lamb. 3 (Castrillo 2005: 810-811 i 814). A Son Ferrer en el seu conjunt ateny uns percentatges d'entre el 6 i l'11% per NMI i NR, respectivament (fig. 4), que a la UE 62 s'enfilen al 10 i al 22% (fig. 5).

A la UE 62, existeixen altres exemplars de Campaniana B de Cales o tipus B campanià de producció antiga, la qual es pot establir també entre el 200 i el 130/120 a.n.e. El repertori formal d'aquests fragments es redueix al tipus Lamb. 6/F 1442, 1443, i a la forma F 2153. El primer tipus està representat per diversos fragments de vora i informes de la mateixa peça (n.p. 34/132), als quals s'hi ha de sumar fragments de carena (n.p. 132bis) d'una peça diferent de Lamb. 6/F 1443. A la forma 2153 s'hi ha d'adscriure segurament dues peces distintes (n.p. 976 i 1004: Ø 180 mm), la darrera amb forats de reparació. En total es poden individualitzar doncs, quatre espècimens d'aquesta producció.

Les produccions mitjanes de Campaniana A estan àmpliament representades a la UE 62. Se n'han documentat set tipus que corresponen a un mínim de vuit individus. Es tracta dels plats Lamb. 5/F 2252 (n.p. 975: Ø ca. 250 mm) i Lamb. 6/F 1442, 1443 (n.p. 982), de la copa gran L 27Ba/F 2843 (n.p. 972: Ø ca. 230 mm, 977: Ø 250 mm, 985 i 1825, els quals no uneixen entre si, tot i que no es pot descartar que no haguessin pertangut a la mateixa peça), de la copa/escudella Lamb. 28a-b/F 2648 (n.p. 1003), de les copes o bols Lamb. 31 (n.p. 131, 974, 979, 1477, 1478, 1479, tots els quals s'assemblen, tot i que tampoc uneixen entre si) i Lamb. 31b/F 2950, 2978 (n.p. 971), del plat Lamb. 36 (n.p. 965 i 973, el qual sembla correspondre a un exemplar de paret més gruixada i vora més gran), i finalment de la plata Lamb. 55/F 2234. D'aquest darrer tipus, se'n conserva una gran quantitat de fragments de vora, alguns dels quals de mida molt reduïda, de manera que no ha estat possible de casar-los entre si i es fa difícil de saber a quants individus pertanyen (n.p. 970, 978, 996: Ø 260 mm, 1482, 1483, 1484, 1498, 1523, 1524, 1525, 1527, 1529, 1530, 1531, 1532, 1534).

La producció mitjana de la Campaniana A es data, amb caràcter general,

del 180-100 a.n.e. Tanmateix, cal fer algunes precisions a aquesta cronologia. Així, el tipus Lamb. 28a-b/F 2648 sembla acabar la seva producció envers el 150 a.n.e. (Vivar 2005: 32), mentre que el tipus Lamb. 31b/F 2950, 2978 és predominant també a partir d'aquesta data (Vivar 2005: 33). En canvi, la forma Lamb. 55, com s'ha esmentat s'ha de datar entre el 180-125/100 a.n.e., mentre que el tipus Lamb. 6/F 1442, 1443 es comença a produir a mitjan s. II a.n.e. (Vivar 2005: 30). Per tant, és possible datar la UE 62 entre 150 i 125/100 a.n.e.

Quant a la **UE 13**, López Mullor no reporta cap exemplar de parets fines, mentre que Quintana comunica la presència de fragments d'àmfora bètica, tarraconense i itàlica. Les ceràmiques Campanianes estan representades per dos exemplars (n.p. 15: Ø ca. 280 mm i 1827: Ø ca. 290 mm) de plata Lamb. 55/F 2234c de la producció mitjana de la classe A i dos més (n.p. 2/1824: Ø 250 mm i 1826) de copes grans del tipus Lamb. 27Ba/F 2843 de Campaniana A de producció tardana o mitjana. Malgrat que els fragments que componen cada exemplar no uneixen amb els de l'altra del mateix tipus, no es pot descartar que es tracti d'un únic espècimen per a cada tipus. Mentre que la primera forma es pot datar de 180-125/100 a.n.e., la cronologia de la producció tardana se situa, amb caràcter general, entre 100-50/40 a.n.e. És aquesta darrera data que sembla adir-se amb el conjunt amfòric romà provincial.

Existeix una peça que porta referència a les **UE 7/13** i 62. Es tracta d'un plat (n.p. 34,132: Ø 240 mm) de Lamb. 6/F 1442, 1443 de Campaniana B antiga, que cal datar entre 200-130/120 a.n.e. És una datació coherent amb els materials de la UE 62 i que caldria considerar un relicte en els nivells superiors, com són les UE 7 i 13.

L'àmbit funerari 3

En aquest espai s'ha enregistrat la **UE 36**. Presenta dos exemplars de la forma 3C de parets fines, produïda a les èpoques d'August i Tiberi (López Mullor 2007). En canvi, les àmfors cobreixen un arc cronològic amplíssim, d'entre el s. IV a.n.e. a, possiblement, mitjan s. II n.e. Tanmateix, els fragments més antics es van trobar molt degradats, per la qual cosa es consideren elements erràtics transportats amb la terra acumulada en aquest espai. Es va excavar una inhumació infantil dins la part inferior d'una àmfora T-8.1.3.3. (Quintana 2015: 6-7).

Les ceràmiques campanianes d'aquest context representen el segon conjunt més nombrós trobat a Son Ferrer, 57 fragments per NR i set individus.

Es tracta en tots els casos de les produccions mitjanes de Campaniana A. Se n'han documentat cinc tipus. Es tracta dels plats Lamb. 6/F 1442, 1443 (n.p. 680 i 703, possiblement de la mateixa peça) i Lamb. 36 (n.p. 694: Ø 270 mm i dels fragments 601, 681, #01505, #016164, #02530, que uneixen); de la plata Lamb. 55/F 2234, 2235, 2811 (n.p. 601 i 2014, tal vegada de la mateixa peça); de les copes grans Lamb. 27Ba/F 2843, 2912 (n.p. 611 i 735) i Lamb. 27Bb/F 2812, 2823, 2825 (n.p. 700, 706 i 712, segurament de la mateixa peça), i finalment de les copes o bols Lamb. 31b/F 2950, 2978 o Lamb. 33a/F 2152-2154 (n.p. 683). La cronologia proposada pel conjunt és idèntica a la proporcionada per la UE 62, d'entre 150 i 125/100 a.n.e.

Els àmbits no funeraris

A l'àmbit no funerari 1 s'hi ha localitzat la **UE 56**. Les parets fines d'aquest context proporcionen exemplars de les formes 32 i 32.8j, produïdes des d'època tiberiana fins a època flàvia avençada. En canvi, pel que fa a les àmfors Quintana (2012) comptabilitza fins a 13 individus de produccions grecoitàlics de la segona meitat del s. III a.n.e. i d'entre 225 i 150 a.n.e., si bé el grup més nombrós (nou exemplars) pertany a produccions del s. II a.n.e.

Pel que fa als vernissos negres, tots els exemplars són de la producció mitjana de la classe A de la ceràmica Campaniana, havent-hi representat el plat la forma Lamb. 33a/F 2152-2154 (n.p. 1929, 1930 i 1933) i la plata Lamb. 55/F 2234b (n.p. 1928).

Pel que fa a l'àmbit funerari 2, la **UE 44** ha proporcionat el conjunt de parets fines més gran estudiat per López Mullor (2007), majoritàriament de producció ebusitana (57 formes i 249 informes) de les formes 2, 2A, 2C.4d, 3, 3a, 3B, 3C, 3C.3a, 3D, 4c, 10.9b, 11, 12, 12Ba, 13A, 14, 16, 24.4a, 28.8j i possiblement 32. Les dues darreres formes estableixen un *terminus post quem* d'època tiberiana a flàvia, moment en el que s'enquadra la producció, si bé el gruix de les formes corresponen al període augustal i tiberià, llevat de les formes 10 i 11 que inicien la producció a mitjan s. I a.n.e. i les formes 2 i 3 que es poden remuntar més enrere, a les darreries del s. II a.n.e. El conjunt, en tot cas, es data de l'època tiberiana, quan els tipus 28 i 32 ja estaven al mercat i bona part de la resta (de la forma 3 B a la 16) encara es produïa.

Les àmfors de la UE 44 ofereixen un panorama molt coherent cronològicament: àmfors grecoitàliques i punicoebusitanes del tipus T-8.1.3.2. i PE 24, pròpies del s. II a.n.e.

En relació a les ceràmiques campanianes se'n troben de la producció mitjana de la classe A de la forma Lamb. 31b o Lamb. 33a (n.p. 2018, 2019, 2021, 2022i 2023), que s'adiriern amb la datació amfòrica. A nivell de fragments informes es documenta, a més, la producció tardana de la Campaniana A, datada entre el 100 i el 50/40 a.n.e. Existeix també un exemplar sencer, per bé que fragmentat, de la copa de la forma Lamb. 1 de la classe C de la producció, que s'ha de datar durant tot el s. I a.n.e. Val a dir que la peça presenta un desgast notable, possiblement anterior a la seva amortització. Aquest fet fa plausible la deposició de la peça en època augustal o tiberiana, en consonància amb les parets fines més recents.

Les formes vasculars identificades i els contextos balears¹⁰

Les formes de la Campaniana de la classe A

Plat **Lamb. 5** (1).¹¹ És la forma més ben representada junt a la variant 5/7 en

10. S'entén per Balear la denominació geogràfica, és a dir les illes de Menorca i Mallorca, i no la realitat polítics-administrativa actual.

11. S'indica entre parèntesi el nombre d'exemplars, per NMI, identificats al jaciment de Son Ferrer.

el sector de Sa Portella de *Pollentia* (Sanmartí *et al.* 1996: 13). En el nivell VI= 10 individus, V= 17, IV= 9, III= 6, essent el nivell VI datat al voltant de l'any 100 (120?-80 a.n.e.), el nivell V entre 80-50 a.n.e., el nivell IV entre 50-30 a.n.e., mentre que el nivell III s'ha de datar a l'entorn de l'any 20 a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 67-69). La forma Lamb. 5 i 5/7 es veu reduïda percentualment en el sector de la muralla oest on tal vegada es varen excavar nivells més antics (Sanmartí *et al.* 1996: 13). El diàmetre de l'exemplar n.p. 975, de 250 mm, s'adiu amb bona part del exemplars de *Pollentia* i de diversos jaciments de la Gàl·lia meridional (Sanmartí *et al.* 1996: 15). A l'altre extrem de l'illa, al campament romà de la badia de Palma, precursor de la ciutat romana de Palma, excavat en extensió a rel de la construcció de l'Hospital Universitari de Son Espases, se n'ha localitzat en els horitzons A i B, datats ambdós vers el 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451).¹²

En els contextos de les comunitats locals no és un plat freqüent. N'apareix un possible exemplar en el petit establiment del Turó de ses Abelles, en el nivell II del sector 7, que sembla que es data de la primera meitat del s. II a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 186). Al santuari de Son Mas (Valldemossa) hi ha un individu publicat de Lamb. 5/7 (De Mulder *et al.* 2007: 354, fig. 6, 1), sense context estratigràfic, i un possible individu d'aquesta variant s'ha detectat a Son Fornés¹³. A Menorca, n'existeixen uns pocs més als poblats de Trepucó (8) i de Son Catlar (4), a l'ancoratge de Cales Coves (3) (Pons, Salvà 2015: 340) i al santuari de Torralba d'en Salort (1) (Fernández-Miranda 2009: 49, fig. 7, 15), aquest darrer reinterpretat per nosaltres com a variant 5b/F 2257, el qual presenta una datació entre 150 i 90 a.n.e.

Plat **Lamb. 6** (2). Aquesta forma és relativament escassa a *Pollentia*: dels 12 exemplars recuperats, sis provenen del nivell VI de Sa Portella, datat a l'entorn l'any 100 a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 16). A Trepucó, on se n'han identificat sis,¹⁴ tampoc és freqüent (Castrillo 2005: 808), mentre que a Son Catlar i a l'ancoratge de Cales Coves es redueix a dos i un, respectivament (Pons, Salvà 2015: 340).

Copa/Escudella **Lamb. 27B**. Presenta les variants **a** (4[8]) i **b** (1[3]).¹⁵ És una forma de la que se n'han recuperat 11 exemplars a Trepucó (Castrillo 2005: 809), 16 afegint-hi els individus de les excavacions antigues (Pons, Salvà 2015: 342). Està també ben representat a l'ancoratge de Cales Coves (13 exemplars) i al derelict de Llatzaret, però és pràcticament absent de Son Catlar (un individu) (Pons, Salvà 2015: 342) i de Son Fornés (un possible individu)¹⁶.

12. No han estat publicat el NMI per tipus, si bé el nombre total de Campanianes de la classe A és 39.

13. Documentació inèdita. Volem agrair als doctors Vicente Lull, Rafael Micó, Roberto Risch i Cristina Rihuete, codirectors del jaciment de Son Fornés, que ens hagin permès emprar les dades dels inventaris de materials de les campanyes dutes a terme entre els anys 1975 i 1990, els quals, i pel que fa a les produccions a torn, vam contribuir a revisar entre els anys 2010 i 2012. L'estimació de la cronologia dels contextos i de les fàcies ceràmiques representades és una proposta pròpia.

14. Set individus afegint un exemplar trobat a les excavacions de M. Murray (Pons, Salvà 2015: 30).

15. S'indica entre parèntesi el NMI i entre claudàtors el nombre de formes (usualment vora) que no casen, tot i que s'opina que són de les mateixes peces.

16. Documentació inèdita.

Els exemplars (n.p. 972, 977 i 2+1824), amb un diàmetre de 230 mm, pel primer, i 250 mm, per a la resta, estan al voltant de les mides més sovintejades d'aquesta copa/escudella de mida gran.

Copa/Escudella **Lamb. 28a-b** (1). Producció hereva de la ceràmica de vernís negre àtica, present ja a la fase antiga de la Campaniana A. La forma deixà de produir-se a mitjan s. II a.n.e. És escassíssima a *Pollentia*, on existeixen dos exemplars que podrien provenir dels nivells preromans (Sanmartí *et al.* 1996: 17). També són dos els exemplars documentats a Trepucó (Castrillo 2005: 809),¹⁷ a Son Catlar i a l'ancoratge de Cales Coves, mentre que és present al derelict del Llatzeret (Pons, Salvà 2015: 342). Apareixen a Na Guardis en el segon quart del s. II a.n.e (Guerrero 1997: 79). En aquest jaciment se'n documenten tan sols quatre exemplars, en nivells posteriors d'enderroc o superficials, llevat d'un cas, que podria estar ben estratificat (estrat IV del sector A3, tall extern) (Guerrero 1997: 48, 102, 105, 140, 156, 170 i 174).

Bol **Lamb. 31b** (2[7]), als quals s'han d'afegir fragments petits que podrien correspondre probablement a Lamb. 31b o, tal vegada, a Lamb. 33a (2[7]). Suma 22 fragments a Trepucó pertanyents a models petits (Castrillo 2005: 810), xifra que es duplica (44 exemplars) tenint en compte les excavacions més antigues (Pons, Salvà 2015: 341) i que la situa com a la forma de Campanina A més representada en el jaciment. En canvi, és rar a Son Catlar (un individu) i a l'ancoratge de Cales Coves (4), si bé aquest bol és part del carregament del Llatzeret, de finals s. III a.n.e. (Pons, Salvà 2015: 341). Apareix a Torralba d'en Salort (dos individus) en el nivell 5 Unitat E III (Fernández-Miranda 2009: 79, fig. 25,20), que es pot datar de la segona meitat del s. II a.n.e., i en el nivell 6 Unitat M IV ("fora del cubicle") (Fernández-Miranda 2009: 104, fig. 37,3) dins un estrat datat en els dos quarts centrals del s. I a.n.e.¹⁸ A Mallorca és abundant a *Pollentia* en els nivells de finals del s. II a.n.e. fins a la fi del s. I a.n.e. (Sanmartí *et al.* 1996: 20-21). En tot cas, en aquest jaciment dos fragments decorats amb garlanda de fulles d'heura esquemàtiques emmarcades entre dues bandes blanques poden atribuir-se a la producció mitjana de la Campaniana A i correspondre a les primeres importacions arribades o d'elements residuals de l'ocupació indígena preromana (Sanmartí *et al.* 1996: 21). La forma Lamb. 31 apareix, en la variant b, a Son Espases en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451). A Na Guardis també són freqüents els exemplars de Lamb. 31 de la producció mitjana (14 exemplars), que quan estan ben estratificats provenen dels nivells d'enderroc que marquen l'abandonament de la factoria, vers el 130/120 a.n.e. (Guerrero 1997: 51, 83, 103, 130-131, 143, 151, 160, 165 i 171; 1998: 190). És la forma més representada en el Turó de ses Abelles amb set exemplars i nou fragments en un nivell anterior de la primera meitat del s. II a.n.e. i en estrat datats entre l'any 150 i l'any 75 a.n.e., molt especialment

17. Sis individus en el còmput global (Pons i Salvà 2015: 342).

18. Documentació inèdita. Respecte del santuari de Torralba d'en Salort ens hem basat en la recent publicació dels esborranys del malaguanyat Dr. Manuel Fernández-Miranda (2009) per, a partir de les descripcions de les peces i els dibuixos, assajar una classificació actual i establir, d'aquesta manera, una seqüència cronoestratigràfica pel recinte de taula posada al dia.

entre 100-75 a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 57, 84, 108, 137, 186 i 212). Finalment a Son Fornés apareix un individu en un context de ca. 100 a.n.e. (Amengual *et al.* 2012: 74) i un altre en context de ca. 150 a.n.e. (Amengual *et al.* 2013: 105). El tipus estava ja ben documentat a les excavacions antigues de Son Fornés amb 10 o 13 individus, com sigui que alguna atribució ofereix dubtes¹⁹.

Copes/Escudelles **Lamb. 33a** (1) i **Lamb. 33b** (0). Destaca la pràctica absència d'aquesta forma, fins i tot tenint en compte els fragments anteriorment esmentats que podrien correspondre a Lamb. 33a (2[7]). Aquestes variants es daten a la Mediterrània Occidental i la Península Ibèrica dels tres primers quarts del s. II a.n.e. o fins i tot, en el cas del tipus Lamb. 33a, de la primera meitat de s. II a.n.e. (Castrillo 2005: 809; Vivar 2005: 33), per tant en el moment d'activitat més intens que daten els vernissos negres del jaciment de Son Ferrer. Són relativament freqüents a Trepucó on se'n compten set exemplars de la primera variant i nou de la segona (Castrillo 2005: 809).²⁰ En canvi, estan poc representades Cales Coves (quatre i set individus, respectivament) (Pons, Salvà 2015: 342) i a *Pollentia*, en consonància amb les dates recents dels nivells estudiats en els diferents sectors de la ciutat, en total 11 individus. És possible que la majoria de peces arribessin en els primers temps d'existència de la ciutat i fins i tot que alguns provinquin de l'ocupació de segona edat del ferro detectada a la base del Carrer Porticat del sector de Sa Portella (Sanmartí *et al.* 1996: 19). A Son Espases està present en la variant b en els contextos de construcció i primer ús vers el 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451). A Son Catlar, en canvi, està absent (Pons, Salvà 2015: 342) i a Na Guardis, els exemplars de Lamb. 33b tampoc són massa freqüents. Sumen en total cinc individus, dos dels quals provenen del nivells d'abandonament datats del 130/120 a.n.e. És present a les excavacions antigues de Son Fornés (entre un i quatre exemplars, atès que alguns ofereixen dubtes sobre la seva identitat)²¹.

L'exemplar n.p. 683 presenta un diàmetre de 170 mm, en la mitjana d'aquesta forma vascular.

Plat **Lamb. 36** (4). És una forma poc representada a *Pollentia*, on se n'han localitzat sis fragments de vora (Sanmartí *et al.* 1996: 17), els mateixos que a Trepucó (Castrillo 2005: 808), si bé en el recompte que inclou els materials de les excavacions publicades per M. Murray l'any 1932 s'enfila a 22 individus (Pons, Salvà 2015: 340). A Son Catlar també és freqüentíssim (34 individus) i a l'ancoratge de Cales Coves està ben representat (14 individus), essent part de la vaixella transportada en el derelict de Llatzeret, datat a les acaballes de la Segona Guerra Púnica (Pons, Salvà 2015: 340).

Els exemplar n.p. 53 i 694 corresponen peces de mida mitjana (240 i 270 mm, respectivament), que és també la mida de l'únic exemplar que ha pogut ser mesurat a *Pollentia*. Són també escassos a Na Guardis on només se'n comptabilitzen dos exem-

19. Documentació inèdita.

20. 4 i 18 segons Pons i Salvà (2015: 342).

21. Documentació inèdita.

plars, un dels quals en nivell d'enderroc (Guerrero 1997: 40-41, 131 i 135) del darrer terç del s. II a.n.e. Al Turó de ses Abelles n'hi ha tres exemplars procedents de nivell datats a tant a la primera meitat del s. II a.n.e., com a partir de mitjan centúria i en el primer quart del s. I a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 57, 137, 186 i 212).

Plat **Lamb. 55** (9[26]). Aquesta forma és absent de *Pollentia*, tant dels nivells romans, com dels nivells balears. Existeixen dos exemplars a Trepucó (Castrillo 2005: 808), que es dupliquen en l'estudi de conjunt recentment publicat (Pons, Salvà 2015: 340). A Son Catlar també és escàs (dos individus), mentre que a l'ancoratge de Cales Coves és el tipus vascular més representat (24 exemplars) (Pons, Salvà 2015: 340).

Els exemplars n.p. 1526 i 996, de 220 i 260 mm de diàmetre, són variants de mida mitjana. La seva presència és notable a Na Guardis (Guerrero 1998: 190), on es comptabilitzen set fragments de vora i cinc de base de diferents àmbits i nivells, alguns dels quals corresponen al moment d'abandonament, vers el 130/120 a.n.e., mentre que un altre pertany a la preparació del trespol de l'àmbit "D", datat del segon quart del s. II a.n.e. (Guerrero 1997: 48, 51, 111, 131, 135, 140, 143, 160 i 177). La resta d'exemplars (n.p. 15, 54 i 1827) es troba entre les produccions de mida major (280, per al primer, i 290 mm per als dos restants).

Cal notar l'absència de bols o copes del tipus **Lamb. 27a-b**, del qual a Trepucó se'n conserven nou vores²² i dues bases decorades amb roseta impresa en el fons intern i que molt probablement calgui datar de la primera meitat del s. II a.n.e. (Castrillo 2005: 810). És el bol més representat a Son Catlar (18 individus) i a l'ancoratge de Calescoves (17) i present al derelictes del Llatzeret, de finals s. III a.n.e. Aquesta forma també es documenta a Na Guardis en un nombre important (12 exemplars), alguns dels quals en nivells d'abandonament del jaciment, al voltant del 125 a.n.e. (Guerrero 1997: 48, 79, 83, 85, 131, 140, 160, 165 i 166), i a Son Fornés se'n conserva un exemplar en un context de ca. 150 a.n.e. (Amengual *et al.* 2013: 105). El tipus **Lamb. 27c** de la producció mitjana de la Campaniana A es documenta a Son Fornés amb dos exemplars²³ i a Son Espases es present en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451).

Altres formes coetànies a les detectades a Son Ferrer s'han trobat, en quantitats reduïdes, en jaciments de les Balears.

Així, del tipus **Lamb. 23/F 1122a**, un plat de peix d'origen àtic que traspassa a la producció Campaniana A antiga (Morel 1981: 85), se'n documenten dos exemplars a Na Guardis (Guerrero 1997: 69, 79, 151 i 160) i, de manera residual també, als assentaments menorquins de Son Catlar i Trepucó, amb un individu a cadascun (Pons, Salvà 2015: 340). A més, un fragment de bol **Lamb. 25** prové de l'ancoratge de Cales Coves i un altre de les excavacions antigues de Son Fornés²⁴. Tres fragments de bol del tipus **Lamb. 34** i tres més del vas amb nanses **Lamb. 42** es documenten a Trepucó. Altres

22. 14 individus segons el còmput global de Pons i Salvà (2015: 341).

23. Documentació inèdita.

24. Documentació inèdita.

vasos amb nanses de les formes **Lamb. 49** i **M. 68** i els *gutti* de la **Lamb. 45** apareixen també a Trepucó (amb tres, tres i un exemplars, respectivament) i a l'ancoratge de Cales Coves (dos, un i un exemplars, respectivament), estan absents d'un poblat tan important com poc excavat de Son Catlar (Pons, Salvà 2015: 341 i 343). Es documenta un fragment de peu de M. 68 de la variant antiga de la producció, datada entre 220 i 180 a.n.e., procedent de les excavacions antigues de Son Fornés²⁵. Les formes Lamb. 42, 49 i M. 68 es documenten als nivells de destrucció de Cartago i al campament numantí de Renieblas III, però no en contextos posteriors (Pons, Salvà 2015: 343), per la qual cosa se'ls atorga una cronologia fins a mitjan s. II a.n.e. Pel que fa als *gutti* és una forma antiga, de s. III a.n.e., present al derelicte del Llatzeret, que tampoc ultrapassa el segon quart del s. II a.n.e. (Pons, Salvà 2015: 341 i 343). A Son Fornés també apareixen dos individus de la F **2632**, datada entre el 150 i 50 a.n.e. (Morel 1981), un exemplar de la F **2974**, d'entre el 150 i el 125 a.n.e.²⁶

Campaniana B d'Etrúria i de Cales o del Cercle de la B

Plat **Lamb. 6**, en producció etrusca (2[5]) i calena (2). Les produccions donades a conèixer a Balears són d'origen calè. Està representat a Trepucó per un únic exemplar (Castrillo 2005: 810). També és escàs a *Pollentia*, on se n'ha recuperat entre nou i dotze espècimens (Sanmartí *et al.* 1996: 29), en consonància amb les dates relativament tardanes dels nivells analitzats. A l'establiment del Turó de ses Abelles només n'hi ha un exemplar procedent del nivell del darrer ús i abandonament, datat entre 100-75 a.n.e. (Camps, Vallespir 1998: 137) i se'n comptabilitza un possible exemplar a les campanyes antigues de Son Fornés²⁷.

Copa àpoda F **2153** (1[2]). A *Pollentia* està representada la F 2150 amb dos únics exemplars (Sanmartí *et al.* 1996: 33-34), essent desconeguda a d'altres contextos consultats.

Els plats **Lamb. 5/7** són absents de Son Ferrer, però representats a Trepucó, on se'n compten 10 exemplars (Castrillo 2005: 811), a Son Mas (De Mulder *et al.* 2007: 354 i fig. 6, 2) i a les campanyes antigues de Son Fornés amb un individu²⁸. Tanmateix, la seva incidència en la fase tardana de la producció, sobretot a partir del segon quart del s. I a.n.e., en jaciments de la Mediterrània Occidental semblen explicar aquesta absència. Així a *Pollentia*, els plats de la forma 5 i 7 són els més abundantament representats en tots els conjunts (179 individus) (Sanmartí *et al.* 1996: 24). El plat **Lamb. 5** és present a la nau romanorepublicana de la Colònia de Sant Jordi, on és la forma més representada amb sis exemplars d'un conjunt reduït de 28 peces i molt heterogeni format per tretze tipus (Cerdà 1980: 17) i datat en el darrer quart del s. II a.n.e. Es documenta també en els

25. Documentació inèdita.

26. Documentació inèdita.

27. Documentació inèdita.

28. Documentació inèdita.

nivells de construcció i ús del campament romà de Son Espases, datats entre 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451) i a les campanyes antigues de Son Fornés amb tres exemplars, on també hi és representat el plat **Lamb. 7** amb quatre exemplars²⁹.

La cronologia relativament antiga dins el s. II a.n.e. dels materials de Son Ferrer és segurament el motiu de l'absència de les copes del Cercle de la B de la forma **Lamb. 1**, presents a Trepucó amb sis exemplars (Castrillo 2005: 811) i a Torralba d'en Salort amb dos exemplars (Fernández-Miranda 2009: 45, fig. 5,4 i 60; fig. 13,19), el darrer dels quals trobat en un estrat (nivell 3 III) de darrer quart del s. I a.n.e. Estan ben representades a *Pollentia*, on atenyen els 82 individus (Sanmartí *et al.* 1996: 31), o al derelict de la Colònia de Sant Jordi – Jaciment A (Cerdà 1980: 17). El mateix es pot aduir en relació a la forma **Pasq. 127** representada a Trepucó per dos exemplars i a Torralba d'en Salort per un, en el nivell 6 Unitat M IV (“fora del cubicle”) (Fernández-Miranda 2009: 104, fig. 37, 3), estrat que cal datar entre el 75 i el 25 a.n.e. Ateny, en canvi, importants percentatges a *Pollentia* (55 exemplars) i està present al jaciment A de la Colònia de Sant Jordi (Cerdà 1980: 17), a Son Espases en contextos del 120/110 a.n.e. (López Mullor *et al.* 2011: 451), a Son Mas (De Mulder *et al.* 2007: 354, fig. 6, 3) i a Son Fornés amb dos exemplars en un context de ca. 100 a.n.e. (Amengual *et al.* 2012: 74). Provenint de les campanyes antigues de Son Fornés es documenten també quatre o cinc individus de la copeta **Lamb. 2** i dos exemplars de píxide o **Lamb. 3**³⁰.

En canvi hi ha produccions calenes antigues també absents de Son Ferrer, les quals tenen una tímida incidència en el context balear. Així, la F **2615**, datada entre 200/130 i 120 a.n.e., apareix a les excavacions antigues de Son Fornés amb un exemplar³¹.

Campaniana C

Copa Lamb. 1. (1). Amb cinc individus és la forma, juntament amb els plats Lamb. 5 i Lamb. 7, més representada a *Pollentia*. No s'ha localitzat en els contextos indígenes consultats.

Conclusions: La interpretació cronològica i funcional dels contextos amb presència de vernís negre

Les UE 62 és el context que ha proporcionat més material i l'únic que permet una quantificació significativa. Per a la resta no s'ha assajat, atesa l'escassetat de les mostres.

Com s'ha vist per a la UE 62 (Fig. 5), predominen per NMI (74%) els exem-

29. Documentació inèdita.

30. Documentació inèdita.

31. Documentació inèdita.

plars de Campaniana A de la producció mitjana, tot i que davallen considerablement per NR (52%). Les produccions antigues del tipus B calè (16%) o etrusc (10%) sumen un 26%, tot i que s'apropen al 50% per NR. Aquestes disparitats entre NMI i NR s'han argumentat anteriorment, com a resultat d'una recollida altíssima i de la fragmentació del material.

A nivell cronològic, aquestes produccions ens situen en els primers tres quarts del s. II per a les produccions etrusques i en els darrers tres quarts de la mateixa centúria per a les produccions calenes. Les formes representades permeten ulteriors precisions, atès que existeixen exemplars (Lamb. 28a-b/F 2648) que acaben la producció vers el 150 a.n.e., d'altres (Lamb. 6/F 1442, 1443) que comencen la seva producció al voltant d'aquesta data, i encara d'altres (Lamb. 31b/F 2950, 2978) que tenen el seu *floruit* a partir de mitjan s. II a.n.e. o al seu voltant (com és el cas del tipus Lamb. 55/F 2234).

Aquests elements situen el conjunt al voltant del 150 a.n.e. Tanmateix, l'aspecte gastat dels exemplars, que presenten sovint vernís després, així com l'existència de forats de reparació indiquen un ús de la vaixela abans de la seva deposició, la qual cosa podria indicar una formació de l'estrat en el tercer quart del s. II a.n.e. L'absència d'espècimens del Cercle de la B de la producció mitjana (130/120-90/80 a.n.e.) s'adiu amb aquesta proposta. Finalment, cal notar que ni les produccions amfòriques itàliques i tarraconenses que se'ns han comunicat ni les parets fines segurament d'època augustal o tiberiana concorden amb aquesta cronologia.

El fet que es tracti d'exemplars usats o fins i tot reparats indica a més, com ja s'ha notat en treballs precedents (García Rosselló 2010), el seu valor social, però també el seu ús en contextos socials no funeraris. No sembla que es pugui argumentar la importació de recipients ja usats o reparats, com sigui que els forats de reparació es troben en contextos indígenes tant en vaixela fina de vernís negre, com en d'altres de ceràmica comuna ebusitana (Lull *et al.* 2001: 107) o, fins i tot, en ceràmica a mà (Aramburu-Zabala, Hernández-Gasch 2005). Un altre indicatiu que apunta a una reparació local és l'existència ben contrastada per a aquestes cronologies d'una metal·lúrgia del plom (Waldren, Grimalt 1995).

Així, una vaixela emprada en contextos domèstics o rituals, probablement de caire no funerari, passaren a tenir un darrer ús en el sepeli o el culte funerari, després del qual es destruïa. La variabilitat formal i els pocs exemplars, quan no són únics, dins de cada tipus semblen assenyalar poca discriminació. És a dir, s'emprava el que es posseïa i es volia amortitzar dins d'unes categories funcionals genèriques.

El caràcter d'aquests rituals probablement siguin comensals, presumiblement àpats funeraris.

Això és el que es dedueix dels tipus conservats, atès que, per a la UE 62, set individus corresponen a la classe plat o plata i set a la classe copa/escudella o bol. Prenent el segon context més nombrós per NMI (UE 36), s'observa el mateixa una proporció semblant.

És interessant constatar que mentre que el tipus plat o plata són aptes per al consum de sòlids o semisòlids, el tipus copa, escudella o bol són aptes tant per al consum de líquid com de sòlids o semisòlids i més tenint en compte que els exemplars

Plat	CA	CB	Total
Lamb. 6/F 1442-1443	1	2	3
Lamb. 5/F 2252	1		1
Lamb. 36	2		2
Plata			
Lamb. 55	1		1
 			
Copa/ Escudella			
F. 2153		2	2
Lamb. 28 a-b/f. 2648	1		1
Copa			
Lamb. 27 Ba/F 2843	2		2
Copa/ Bol	1		1
Lamb. 31			
Lamb. 31 b	1		1
 			
Plat	CA		
Lamb. 6/F 1442, 1443	1		
Lamb. 36	2		
Plata			
Lamb. 55	1		
Plat/ Plata			
Copa			
Lamb. 27 Ba/F 2843	1		
Lamb. 27 Bb/F 2812, 2823, 2825	1		
Copa/ Bol			
Lamb. 31 b/33 a	1		
Copa/ Escudella/ Bol	3	3	

Fig. 6. Taula resum dels tipus conservats de Campaniana A i B a la UE 62 (esquerra) i a la UE 36 (esquerra) per NMI i segons les denominacions genèriques.

documentats no estan mai dins les mides petites dels tipus.

Les dades fornides pels vernissos negres es complementa amb la d'altres produccions, com les ceràmiques grises ibèriques de la costa catalana, la ceràmica comuna ebusitana i la comuna romana oxidada, entre les quals hi figuren nombroses gerres. Si bé algunes podrien haver estat emprades també per al consum individual com a tasses, en d'altres la funció de servir confirma el consum de begudes. Aquests indicadors han estat notats en el santuari de la Punta des Patró (Santa Margalida), lligats a un consum probablement de vi en un context funerari (Hernández-Gasch, Ramis 2010).

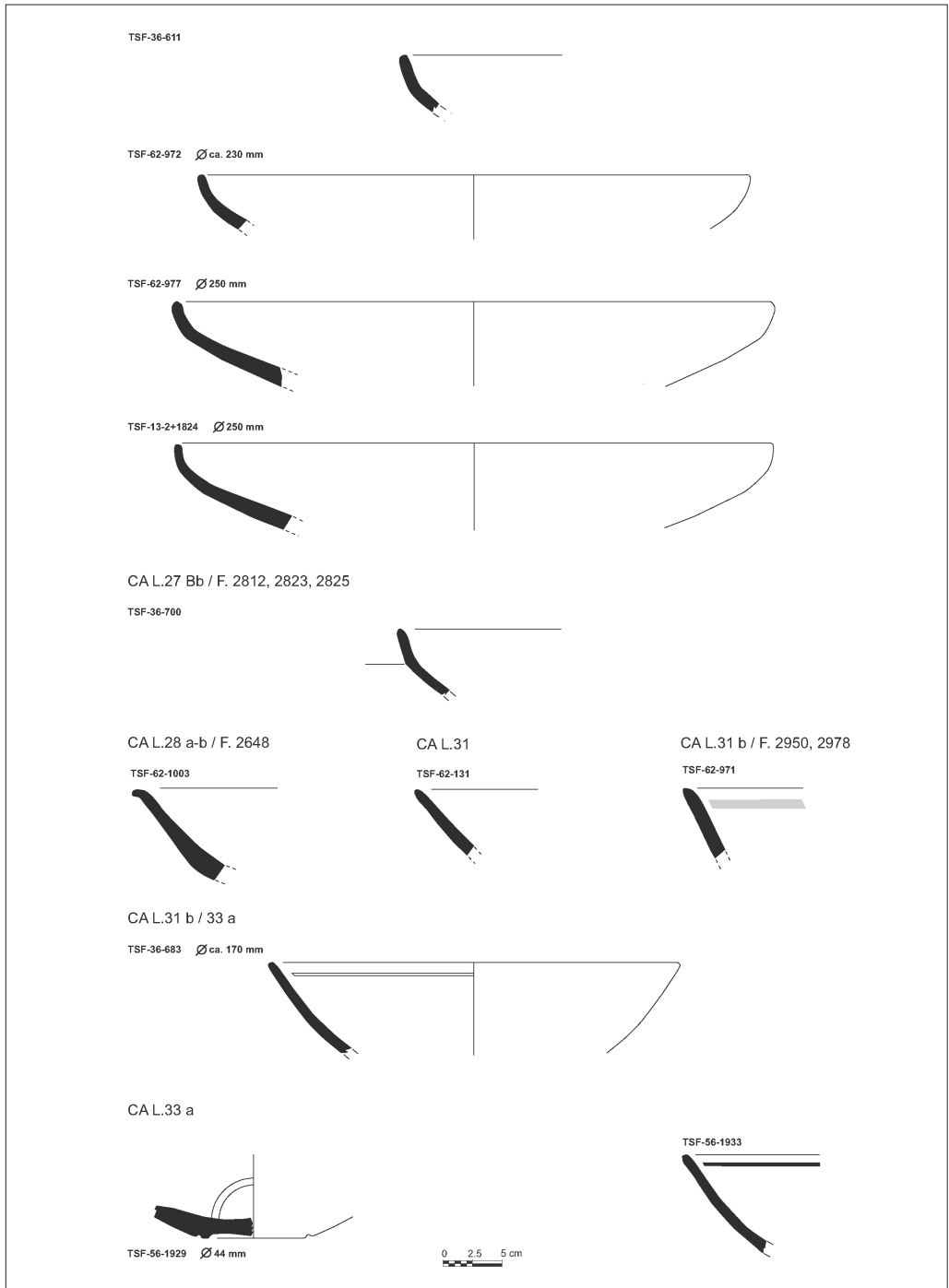

Figura 7. Campanianes A del Túmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

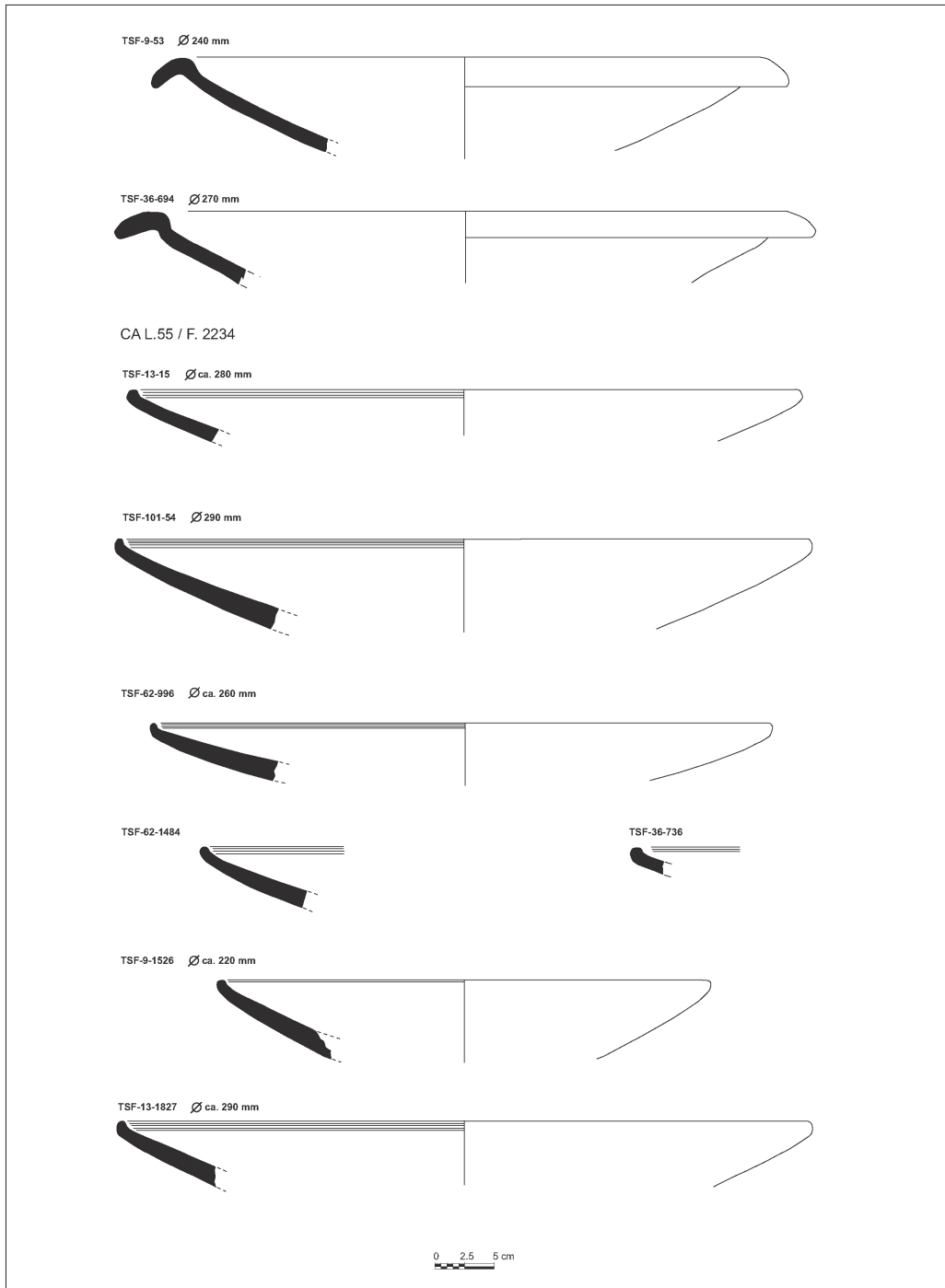

Figura 8. Campanianes A del Túmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

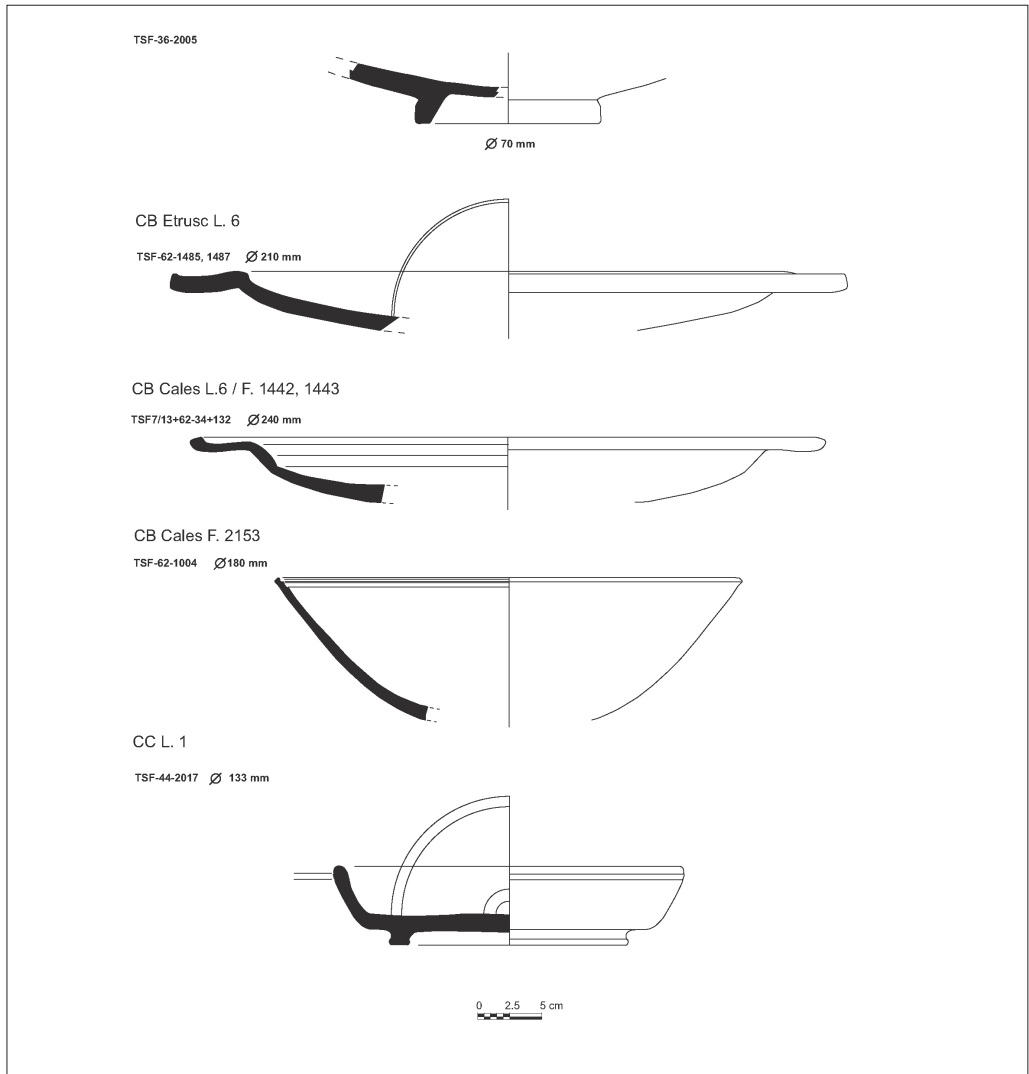

Figura 9. Campanianes A del Túmul de Son Ferrer per formes i sigla (UE i número de peça).

Bibliografia

- ALBERO, D. 2011, *Caracterización tecnológica, social y adaptación funcional de cerámicas prehistóricas en el Oeste y Sureste de Mallorca (1700-50 BC): Aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*, Universidad de Granada. Tesis doctoral inèdita <<http://hdl.handle.net/10481/18426>> (Consulta: 30-06-2016).
- ALESÁN, A. 2007, *Estudi del material antropològic del Turriforme de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- ALESÁN, A., MALGOSA, A. 2005, Les inhumacions perinatals del túmul de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): un estudi antropològic, *Mayurqa* 30, 511-522.
- AMENGUAL, P.M., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. 2012, S1. Un edifici singular en el Son Fornés d'època clàssica (segles III a.n.e – I de n.e.), in Riera, M. (coord.), *IV Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Eivissa 2010)*, Palma, Vessants Arqueologia i Cultura SL, 71-81.
- AMENGUAL, P.M., FORÉS GÓMEZ, A., GELABERT BATLLORI, L., GILI, S., HERNÁNDEZ-GASCH, J., LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., RISCH, R. 2013, 14ª campanya d'excavacions a Son Fornés (Montuiri, any 2011): el Santuari 2, in Riera, M., Cardell, J. (coords.), *V Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears (Palma 2012)*, Palma, Documenta, 101-107.
- AQUILUÉ, X., GARCÍA, J., GUITART, J. (dirs.) 2000, *La ceràmica de vernís negre dels segles II i I aC: centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Mataró, Museu de Mataró.
- ARAMBURU-ZABALA, J., HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2005, *Memoria de las excavaciones arqueológicas en el poblado talayótico de Ses Païsses (Artà, Mallorca). Campañas 1999-2000 y Estudio de los materiales de las campañas de la Misión Hispano-Italiana 1959-1963*. Memòria inèdita <https://www.academia.edu/20196674/Memoria_de_las_excavaciones_en_el_poblado_talayotico_de_Ses_PA%3%AFsses_Art%3%A0_Mallorca_Campa%3%B1as_1999-2000.Estudio_de_los_materiales_de_las_campa%3%B1as_de_la_Misi%C3%B3n_Italiana_1959-1963> (Consulta: 10-10-2016).
- ASENSIO, D., SANMARTÍ, J. 1998, Consideracions metodològiques en relació a l'estudi de les activitats comercials en època protohistòrica, in *XI Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà 1997)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 7-32.
- CALVO, M., FORNÉS, J., GARCÍA, J., IGLESIAS, M.A., JUNCOSA, E. 2005, Condicionantes espaciales en la construcción del Turriforme escalonado de Son Ferrer (Calvià, Mallorca), *Mayurqa* 30, 487-510.
- CALVO, M., GARCÍA, J., ALBERO, D., JAVAYOLAS, D. 2014a, Prácticas híbridas y espacios intermedios: Los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.C.), in Ferrando, C., Costa, B. (eds.), *In amicitia. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Jordi H. Fernández*, Eivissa, Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera; 72, 113-132.
- CALVO, M., GARCÍA, J., JAVALOYAS, D., ALBERO, D. 2014b, Matching data: analysing

the chronological use sequence in the Iron Age necropolis of the staggered turriform of Son Ferrer (Balearic Islands, Spain), *Radiocarbon* 56-2, 361-374.

CALVO, M., GARCÍA, J., ALBERO, D. 2015, Análisis de distribución de cerámica en la cueva funeraria del Turriforme escalonado de Son Ferrer (c. 500-75 a.C.), in Martínez, A., Graziani, G. (coords.), *VI Jornades d' Arqueologia de les Illes Balears (Formentera 2014)*, Formentera, Consell Insular de Formentera, 63-72.

CALVO, M., GARCÍA, J., IGLESIAS, M.A., JUNCOSA, E. 2006, La necrópolis del Bronce Antiguo de Can Vairet/Son Ferrer (Calvià Mallorca), *Mayurqa* 31, 57-82.

CAMPS, J., VALLESPÍR, A. 1998, *Excavacions a Santa Ponça, Mallorca: el Turó de les Abelles*, Palma, Consell Insular de Mallorca, Monografies de Patrimoni Històric, Col·lecció La Deixa; 1.

CASTRILLO VILLA, M. 2005, Les ceràmiques de vernís negre del poblat talaiòtic de Trepuçó (Maó, Menorca), *Mayurqa* 30, 801-826.

CERDÀ, D. 1980, *La nave romano-republicana de la Colonia de Sant Jordi, Ses Salines-Mallorca*, Palma, Cort.

DE MULDER, G., DESCHIETER, J., VAN STRYDONCK, M. 2007, La céramique romaine du site culturel de Son Mas (Majorque, Espagne), in *Actes du Congrès de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (Langres 2007)*, Marsella, SFECAG, 353-366.

ESTRADA, A., LLOVERA, LL., NADAL, J. et al. 2007, *Estudio de los restos arqueofaunísticos del túmulo de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

FERNÁNDEZ-MIRANDA FERNÁNDEZ, M. 2009, *El poblado de Torralba d'en Salort*, (Alaior, Menorca), Palma, Fundació Illes Balears.

GALMÉS, A. 2016, El turriforme escalonado de Son Ferrer, un hito de referencia en el paisaje, *Materialidades: Perspectivas en cultura material* 4, 2-18.

GARCÍA, J. 2010, *Análisis traceológico de la cerámica: Modelado y espacio social durante el postaláyótico (V-I a.C.) en la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca)*, Universitat de les Illes Balears. Tesis doctoral inèdita. Tesis Doctorals en Xarxa <<http://www.tdx.cat/handle/10803/291944>> (Consulta: 10-10-2016).

GARCÍA, J., CALVO, M., JAVALOYAS, D., ALBERO, D. 2015, La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: Persistencia de uso e identidad simbólica, in Andreu, C., Ferrando, C., Pons, O. (eds.), *L'entretèixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, Govern de les Illes Balears, 188-208.

GARCÍAS, M. DEL P., GLOAGUEN, E. 2003, Los enterramientos infantiles en el túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Una primera aproximación, *Mayurqa* 29, 269-280.

GELABERT, M., HERNÁNDEZ-GASCH, J., PALERM, A. e.p., Updating knowledge: architecture, use and chronology of the Late Bronze Age staggered monuments in Mallorca, *Trabajos de Prehistoria* 75-2.

GUERRERO, V. M. 1997, *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*, Palma, El Tall/Universitat de les Illes Balears.

GUERRERO, V. M. 1998, Las importaciones cerámicas en la protohistoria de Mallorca, in Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D., Principal, J. (eds.), *Les fàcies ceràmiques d'importa-*

ció a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC, Barcelona, Universitat de Barcelona, *Arqueomediterrània*; 4, 175-192.

HERNÁNDEZ-GASCH, J. 2016, *Estudi de la vaixel·la fina i de les ceràmiques comunes i de cuina trobades en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca)*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., 2017, Ceràmiques comunes, de cuina i vaixel·la fina de producció punicoebusitana en els contextos rituals del turriforme esglaonat de Son Ferrer (Calvià, Mallorca), *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 73, 15-79.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., RAMIS, D. 2010, Economia funerària a l'edat del ferro de les illes Balears. L'ús diacrític del sacrifici de bòvids en el santuari i les necròpolis de l'àrea de Son Real (Mallorca, Illes Balears), *Saguntum* 42, 71-86.

LÓPEZ MULLOR, A. 1989, *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona, Diputació de Barcelona.

LÓPEZ MULLOR, A. 2007, *La cerámica romana de paredes finas del turriforme escalonado de Son Ferrer*, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.

LÓPEZ MULLOR, A. 2008, Las cerámicas de paredes finas en la fachada mediterránea de la Península Ibérica y las Islas Baleares", in Bernal, D., Ribera, A. (coords.), *Cerámicas hispanorromanas. Un estado de la cuestión*, Cádiz, Universidad de Cádiz, 343-384.

LÓPEZ MULLOR, A., MARTÍN, A., ESTARELLAS, M.M., MERINO, J., TORRES, F. 2011, La céramique associée aux constructions de l'établissement romain de Son Espases (Palma de Majorque), Ile-ler siècles avant J.-C., in *Actes du Congrès de la Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule (Arlés 2011)*, Marsella, SFECAG, 449-466.

LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C., et al. 2001, *La prehistòria de les Illes Balears i el jaciment arqueològic de Son Fornés (Montuiri, Mallorca)*, Palma, Fundació Son Fornés.

MOREL, J.P. 1980, *La céramique campanienne: acquis et problèmes*, *Céramiques Hellénistiques et Romaines*, in *Céramiques hellénistiques et romaines 1*, Besançon, Université de Franche-Comté, Annales Littéraires de l'Université de Besançon; 242, 85-122.

MOREL, J.P. 1991, *Céramique campanienne: les formes*, Roma, École Française de Rome.

PICORNELL, L. 2012, *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en las Illes Balears (Mallorca y Menorca): Una aproximación desde la antracología*, Universitat de Barcelona. Tesis doctoral inèdita. Tesis Doctorals en Xarxa, <<http://www.tdx.cat/handle/10803/85874>> (Consulta: 10-10-2016).

PICORNELL, L., SERVERA, G., RIERA, S., ALLUÉ, E. 2012, The study of prehistoric sacred sites and sacred plants. A case study of the funerary mound of Son Ferrer (Majorca, Balearic Islands), in Pungetti, G., Oviedo, G., Hooke, D. (eds.). *Sacred species and sites. Advances in Bicultural Conservation*, Cambridge, Cambridge University Press, 428-433.

PICORNELL, L., SERVERA, G., RIERA, S., ALLUÉ, E. e.p., Towards and archaeological analysis of the social meanings of the biotic component of the environment: the use of plants and animals at the Son Ferrer prehistoric funerary mound (Mallorca, Balearic Islands), in Livarda, A., Madgwick, R., Riera, S. (eds.). *The bioarchaeology of Ritual and Religion*, Oxford, Oxbow.

PONS, O., SALVÀ, B. 2015, La ceràmica campaniana A del fondejador de Calescoves i

- els poblats talaiòtics de Trepucó i Son Catlar, in Andreu, C., Fernando, C., Pons, O. (eds.), *L'entretèixit del temps. Miscel·lània d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*, Palma, Govern de les Illes Balears, 337-348.
- PRINCIPAL, J. 1998, *Las importaciones de vajilla fina de barniz negro en la Cataluña sur y occidental durante el siglo III aC. Comercio y dinámica de adquisición en las sociedades indígenas*, Oxford, Archaeopress, BAR; S729.
- PRINCIPAL, J. 2005, Las cerámicas del círculo de la Campaniense B, in Roca, M., Fernández, M. I. (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, Universidad de Málaga, 49-61.
- PY, M., ADROHER, A. M. 1991, Principes d'enregistrement du mobilier archéologique, *Lattara* 4, 81-100.
- QUINTANA, C. 2012, Las ánforas en el túmulo de Son Ferrer, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- QUINTANA, C. 2015, El túmulo de Son Ferrer (Calvià, Mallorca): Centro receptor secundario. Estudio de las ánforas, *Materialidades: Perspectivas en cultura material* 3, 1-33.
- RIERA, M. 2009, Materials ceràmics de l'antiguitat Tardana en el Túmul de Son Ferrer, Universitat de les Illes Balears. Informe inèdit.
- RIERA, M. 2016, *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII dC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral inèdita. <<http://www.tdr.cesca.es/handle/10803/381078>> (Consulta: 10-10-2016).
- SANMARTÍ, J., PRINCIPAL, J., TRIAS, M.G., ORFILA, M. 1996, *Les ceràmiques de vernís negres de Pollentia*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- SPARKES, B. A., TALCOTT, Lamb. 1970, *The Athenian Agora XII. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.*, Princeton, American School of Classical Studies at Athens.
- VIVAR, G. 2005, La cerámica campaniense A, in Roca, M., Fernández, M. I. (coords.), *Introducción al estudio de la cerámica romana. Una breve guía de referencia*, Málaga, Universidad de Málaga, 25-45.
- WALDREN, W. H., GRIMALT CUBÍ, C. 1995, A case History: the function and origin of Mallorcan cast lead votive funerary jewelry, in Waldren, W., Ensenyat, J., Kennard, R. (eds.), *Ritual, rites and religion in Prehistory*, Oxford, Archaeopress, BAR; S611, 122-129.

Autor

Jordi Hernández-Gasch

Investigador adscrit a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (Tarragona).
 jhernandezgasch@gmail.com